

Magyar nyelv **12**

a középiskolák számára

M◊**ZAIK**

Fráter Adrienne

Magyar nyelv

a középiskolák számára

12

Hetedik, változatlan kiadás

Mozaik Kiadó – Szeged, 2019

nyelv és gondolkodás

7

nyelv és társadalom

39

nyelvtörténet

53

felkészülés az érettségire

135

KEDVES DIÁKOK!

A sorozat 12. évfolyamos kötete tovább vizsgálja a nyelv sajátosságait filozófiai, pszichológiai, szociológiai és történelmi megközelítésben.

Az első fejezet bemutatja a nyelv és a gondolkodás, valamint a nyelv és a beszéd egymáshoz való viszonyát, emellett áttekintést nyújt a világ nyelveiről és a nyelvtípusokról.

A második fejezet témája nyelvünk helyzete Magyarországon és a határon túl, valamint a nemzeti-ségek nyelvhasználata.

A legnagyobb fejezet a magyar nyelv eredetét és történetét taglalja. Bemutatja a nyelvrokonság bizonyítékait, az egyes nyelvtörténeti korszakok jellemző vonásait és a legfontosabb nyelvemlékeinket. A fejezetet stílustörténeti áttekintés zárja.

Az utolsó rész az érettségire való felkészüléshez nyújt segítséget. A tanult ismeretek összefoglalását tartalmazó vázlatok és táblázatok után gyakorlati tanácsok következnek a szövegértési feladatsor sikeres megoldásához.

A könyv leckéi hasonló módon épülnek fel:

1. A **felvezető, ráhangoló feladatok** a már tanult ismereteket elevenítik fel.

2. Az **anyanyelvi ismereteket tárgyaló részben**

- a legfontosabb fogalmakat, meghatározásokat vastag betűvel, illetve sárga háttérrel emeltük ki;
- a hatékony tanulást, megértést segítik a színes keretekben megjelenő táblázatok, ábrák;
- a lecke témájához kapcsolódó érdekességek színesítik, gazdagítják a tanultakat.

3. A **gyakorló feladatok** az ismeretek elmélyítésén túl a nyelvi leleményesség, az önkifejezés fejlesztését segítik. A közösen, csoportban és párban elvégzendő feladatok alkalmat nyújtanak a társakkal való együttműködésre.

Az egyes témaköröket összefoglaló oldal zárja. Az emelt szintű érettségire szükséges ismereteket külön oldalakon találjátok. Ha egy feladatban a jelet látjátok, akkor megoldásokat ellenőrizhettek a *Felkészülés az érettségire* című fejezetben szereplő táblázatok segítségével. A tankönyv végén kapott helyet az új szakszavak jegyzéke. A könyvben *-gal jelöltük meg azokat a fogalmakat, amelyek a középszintű érettségi követelményrendszerében szerepelnek, **-gal pedig azokat, amelyek az emelt szintű érettségijében.

Remélem, a nyelvtanórák mellett, hogy sok hasznos ismerettel gyarapítják tudásotokat, szórakoztatóak és érdekesek is lesznek számotokra!

Sok sikert kíván:

A szerző

nyelv és gondolkodás

A nyelv a legfontosabb „találmány” az emberiség történetében, hiszen többek között a gondolkodás eszköze, az önismeret és az önkifejezés legfontosabb lehetősége, továbbá az emberek közötti kommunikáció alapja. A nyelvek kialakulásáról, valamint a szó és a beszéd hatalmáról már a különböző népek szent irataiban is olvashattunk (pl. a Bibliában Isten parancsára Ádám nevezi el a teremtményeket; a hindu vallásban a beszédnek saját istene van).

Bár abban különböznek a nyelvek, hogy hányan beszélnek őket a világon, mégis mindegyik egyenrangú: csodálatos és bonyolult rendszer. A nyelvek sokfélesége az emberi kultúra sokszínűségét mutatja meg.

Ebből a fejezetből megtudhatjátok, milyen viszonyban van egymással a nyelv és a gondolkodás, valamint a nyelv és a beszéd. Megismerhetitek a nyelvcsaládokat és a nyelvtípusokat is.

Mit gondoltok, hány nyelv van a Földön? Mitől számít nyelvnek egy nyelv?

1

- a) Hogyan bontanátok bekezdésekre és mondatokra az alábbi szöveget a megfelelő írásjelekkel? Beszéljétek meg, mi segített a döntésben!

„A Csíkos Boltban büszkén sétálgat a boltos tessék tessék szép csíkos minden minálunk nem pötyös bejön egy ember azt mondja és ha most egy pöty idekerülne az egésznek vége lenne jaj jaj arra ne is gondoljunk a pötyre minek mondta minek mondta az egészet elrontotta menjen el elmegy az ember gondolkozik a boltos mit csináljon tessék tessék szép csíkos minden minálunk nem pötyös legalábbis mostanáig legalábbis mostanáig már csak ezt lehet mondani, hiába.”

(Mosonyi Aliz: Boltosmesék – Csíkos bolt)

- b) Állapítsátok meg a mondatokról, hogy milyen mondatfajta-hoz tartoznak, és milyen kommunikációs funkciók valósulnak meg bennük!

2

- a) Csoportban dolgozzatok! Jellemezzétek az alábbi szövegtípusokat a megadott szempontok segítségével a füzetetekben!

Szövegtípusok:

- értekezés a globalizáció hatásairól
- vitaindító a globalizáció hatásairól
- kérvény iskolai hiánnyal kapcsolatban
- ünnepi beszéd október 23-án
- személyes blog
- SMS-szöveg: Boldog születésnapot!
- bírósági ítélet

Szempontok:

1. Ki lehet a szöveg feladója és befogadója?
2. Mi jellemző a közlési körülményekre (pl. a helyszínre, az alkalomra, a kommunikációs csatornára)?
3. Mi lehet a kommunikációs folyamat célja?
4. Milyen stílusrétegbe tartozik a szöveg?

- b) Válasszatok ki egyet a szövegtípusok közül! Írjátok egy, legalább öt mondatból álló szöveget vagy szövegrészletet, amely megfelel az adott szövegtípusnak!
- c) Mutassátok be, mi az összefüggés a használt szövegtípus formai és tartalmi jellemzői és a kommunikációs célok és tényezők között!

3

- a) Párban dolgozzatok! Beszéljétek meg, milyen kommunikációs hibák fedezhetők fel a következő párbeszédekben! Javítsátok ki őket!

– Nehezedre esne megfogni a szétdobált ruháidat és betenni a szekrénybe?
– Nem.

– Nézd csak, kisfiam, ott van a földön a matekkönyved!
– Nahát! Tényleg!

– Hogy vagy?
– Hogy kellene lennem?

– Peti!
– Tessék!
– Semmi, semmi, csak gyakorlom a nevedet...

– Adsz egy harit a csokidból?
– Hát még nem tudom.

- b) Írjátok egy hasonló párbeszédet! Adjátok elő, a többiek pedig találják ki, mi benne a hiba!

Fogalmazzatok meg a kép szereplői nevében olyan mondatokat, amelyeket beszédetteknek nevezünk!

A beszéd mind cselekvés

A nyelv nemcsak a megismerés egyik módja, mint ahogy azt az előző leckében láthattuk, hanem a **társas érintkezés formája** is. Amikor beszélünk, megszólalásunk célja általában nem a valóság egyszerű leírása, hanem az, hogy szándékainknak megfelelően hassunk a körülöttünk lévő emberek értelmére, érzelmeire és cselekedeteire. Így a **nyelvhasználat maga is célt megvalósító és következményekkel járó tevékenység**.

A nyelvi tevékenység során megvalósított verbális cselekvéseket beszédetteknek* (beszédaktusoknak) hívjuk.

Az állítást könnyű elfogadni például a következő megnyilatkozások esetében: *A vádlottat 12 év letöltendő szabadságvesztésre ítélem! / Az ülést megnyitom. / Ígérem, hogy hozok neked csokit!* Ezekkel a kijelentésekkel ugyanis valóban megváltozik a világ állapota: a vádlottnak börtönbe kell vonulnia, az ülés elkezdődik, és én joggal várom el, hogy hamarosan csokit kapok. Ezek a megnyilatkozások tehát nem egyszerű kijelentések a világról, hanem következményekkel járó cselekvések.

Az ilyen beszédettek nem lehetnek hamisak vagy igazak, hiszen a megnyilatkozást kimondták, a cselekvés megtörtént. Csak az a kérdés merülhet fel, hogy a beszédaktus megvalósul-e vagy sem (pl. a beszédpartner betartja-e az ígéretét).

A beszédettek végrehajtásakor három esemény történik egyszerre:

- **kimondok egy megnyilatkozást** → lokúció,
- **mellyel valamilyen szándékot fejezek ki** → illokúció,
- **és amellyel valamilyen hatást váltok ki a hallgatóból** → perlokúció.

Beszédettek (beszédaktusok)

A LOKÚCIÓ

A lokúció aktusa a megnyilatkozás kimondásával valósul meg. A **nyilvánításban megfogalmazott állítás tartalmát, jelentését értjük alatta**: például a *„fáradt vagyok”* megnyilatkozás lokúciója szerint a beszélő azt állítja magáról, hogy kimerült. Azonban a kommunikáció során egy mondat kimondásával a beszélőnek mindig van valamilyen szándéka, tehát a megnyilatkozásban a lokúció mellett mindig megjelenik illokúció és perlokúció is.

AZ ILLOKÚCIÓ

Az illokúció a megnyilatkozás funkciója, vagyis az a **szándék**, amellyel kimondjuk a megnyilatkozást. Ez a kommunikációs cél igen sokféle lehet. Például az utasítással, a fenyegetéssel, a kéréssel és a tanáccsal az a **célunk**, hogy **rávegyük a hallgatótunkat valamire**, és hogy az, amit így kimondunk, meg is történjen (pl. *Figyelj! Én a helyedben ezt nem tenném.*). Az ígérettel, az esküvel és a megállapodással **elkötelezzük magunkat** arra, hogy a beszédetben megjelölt viselkedést fogjuk tanúsítani (pl. *Ebben megegyeztünk.*). A bocsánatkérés, a köszönet, a dicséret, a részvétnyilvánítás stb. segítségével az **érzelmeinket, hozzáállásunkat fejezzük ki** a hallgató irányába (pl. *Ezt ügyesen csináltad! Köszönöm, hogy segítettél.*).

Vannak olyan beszédaktusok is, melyek kimondásával ténylegesen egy új helyzetet hozunk létre a valóságban (pl. *Ezennel házastársaknak nyilvánítom önöket. / Megkereszteltek téged az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. / Letartóztatom!*). Az ilyen beszédteket **intézményes beszédaktusoknak** is nevezik, hiszen bizonyos társadalmi intézmények teszik őket lehetővé. Csak akkor valósulnak meg, ha a megfelelő helyen a megfelelő szavakkal a megfelelő személy mondja ki őket a szabályokat betartva (pl. anyakönyvvezető, pap, rendőr).

Performatív igék

Egy beszédaktus kimondásakor a szándék pontos megnevezésére gyakran használunk egy ezt kifejező igét (pl. *fogadom, nyilvánítom, kérem, megparancsolom*). Az ilyen típusú igéket, melyek által megvalósul a cselekvés, performatív igéknek nevezik. Ezeket az igéket általában nem mondjuk ki, de rejtetten szerepelnek a megnyilatkozásban. Például a *„Hozok ebédre szendvicset!”* megnyilatkozást a hallgató teljes joggal értheti úgy, hogy *„(Ígérem neked, hogy) hozok ebédre szendvicset!”*.

A tájékoztató funkciójú kijelentésekben megjelenő illokúció

Van egy olyan típusa a beszédtekeknek, amely az előzőekhez képest másképpen viselkedik. A *„Magyarország fővárosa Budapest”* megnyilatkozás nem változtatja meg a világ állapotát, látszólag nem akar a hallgatónál semmit sem elérni, egyszerűen egy tényállást közöl. A kijelentések, leírások, magyarázatok **a világról állítanak valamit**, és ezért, szemben az előbb említett beszédaktusokkal, lehetnek igazak vagy hamisak is. De bennük is kifejeződik valamilyen kommunikációs szándék: **alakítani akarják a hallgató ismereteit**.

Ennek alapján az előbbi példamondat elé is tudunk performatív igét tartalmazó bevezetőt kapcsolni: *„(Azt állítom, / az a véleményem / úgy gondolom, hogy) Magyarország fővárosa Budapest.”* Egy ilyen állítás kimondása tehát azzal a következménnyel jár, hogy beszélőként felelősséget vállalunk a megnyilatkozás igazságáért, s ha kiderülne, hogy tévesen tájékoztattunk, számon lehetne kérni rajtunk.

A PERLOKÚCIÓ

A megnyilatkozásban egy illokúciós szándék valósul meg, melynek következményei is vannak. **A hatást vagy reakciót, amelyet a megnyilatkozás a hallgatóból kivált**, perlokúciónak nevezük. Ez a hatás lehet például a meggyőzés, az elrettentés, a félrevezetés vagy a figyelemfelhívás, a lelkesítés, a beleegyezés.

Elsődleges és mögöttes jelentés a beszédtekekben

Ugyanúgy, ahogyan egy szöveg megalkotásakor nyelvtani szabályokat kell alkalmaznunk, hogy üzenetünk érthető legyen, a kommunikáció sikerességének is vannak feltételei. Ahhoz, hogy elérjük célunkat, ismernünk kell a kommunikáció írott és íratlan szabályait, viselkedésformáit is.

Vannak olyan beszédtekek, amelyek során a nyelvi megformálás összhangban van a beszédaktus tartalmával vagy céljával. A *„Gyere ide!”* felszólítás például nagy valószínűséggel parancs, és ha a hallgató teljesíti azt, a beszédtekt sikeres lesz. Vannak azonban olyan esetek, amikor a nyelvi megformálás elválik a tartalomtól, és a beszédaktus mást jelent, mint amit az elsődleges jelentés sugallna. Ezeket a burkolt, mögöttes jelentéseket (háttérmondatokat) a hallgatónak kell kikövetkeztetnie.

Alkossatok párokat! Találjatok ki igaz és hamis állításokat a képpel kapcsolatban! A többiek feladata, hogy eldöntsék, igaz-e a kijelentés.

A „*Fáradt vagyok.*” megnyilatkozásnak a beszédhelyzettől függően többféle mögöttes jelentése lehet, miközben elsődleges jelentése ugyanaz. Kifejezhet

- kérést (pl. *Kérlek, mosogass el!*);
- bocsánatkérést (pl. *Most nem tudok veled játszani, ne haragudj!*);
- panaszt (pl. *Miattad kell ennyit dolgoznom!*);
- tájékoztatást (pl. *Kimerültem, mert sok volt a munka.*).

Egy társalgás folyamán tehát a hallgatónak az is feladata, hogy kikövetkeztesse ezeket a rejtett jelentéseket, és kitalálja a beszélő valódi szándékát, hiszen ennek hiányában nem valósul meg valódi megértés. A beszédaktusok értelmezéséhez – és így a sikeres kommunikációhoz – a beszélő felek a társalgás hallgatólagos szabályait, például az együttműködési alapelveket is felhasználják.

gyakorló feladatok

1

a) Párban dolgozzatok! Folytassátok a következő performatív kifejezéseket, és írjatok iskolai helyzetekkel kapcsolatos mondatokat! Állapítsátok meg, mi a beszélő szándéka az állításokkal, azaz milyen beszédaktus zajlik az egyes mondatokban!

- Az a véleményem, hogy ...
- Állítom, hogy ...
- De kérdem én, ...
- Sírva könyörgöm, ne ...
- Fogadok, hogy ...
- Fogadom, hogy ...
- Bevallom, ...
- Ezennel felajánlom, hogy ...
- Megparancsolom, hogy ...
- Nagyon fáj, hogy ...

b) Írjatok egy párbeszédet, amelyben a kiegészített mondatok közül többet is felhasználtok! Adjátok elő a munkátokat!

Találj ki a kép alapján egy olyan párbeszédet, melyben az együttműködési alapelvek megsértésének mögöttes jelentése van!

A társalgás együttműködési alapelvei

A társalgásban a beszélgetőpartnerek számítanak egymásra: arra törekszenek, hogy megértésük magukat a kommunikáció folyamán, s így elérjék céljukat.

A sikeres társalgás együttműködési alapelvei:

- A mennyiség elve: csak annyit mondj, amennyit a szituáció megkíván – se többet, se kevesebbet!
- A minőség elve: légy őszinte, és legyen jó okod azt állítani, amit állítasz!
- A kapcsolódás elve: a lényegre koncentrálj – maradj a tárgynál!
- A mód elve: légy világos és egyértelmű! A mondanivalód ne legyen homályos és körményes!

A felek a társalgás során a szabályok áthágásával mögöttes jelentést, rejtett üzenetet tudnak közvetíteni. Így amikor az egyik fél úgy látja, hogy beszélgetőtársa megsértett egy elvet, elgondolkodik, és kikövetkezteti a rejtett üzenetet. Az alapelvek tehát használati utasítások arra, hogyan kell értenünk egymás megnyilatkozásait.

2

a) Párban dolgozzatok! Döntsétek el, hogy az alábbi megnyilatkozások esetében:

- a megnyilatkozást ki mondhatja kinek, milyen beszédhelyzetben;
  - milyen beszédzett jelenik meg a megnyilatkozásban;
  - várhatóan milyen hatása lesz a megnyilatkozásnak!
- Ígérem, hogy tízre hazajövök!
  - Miért nem ülsz le ide?
  - Miért nevelsz?
  - Van egy perced?
  - Már nem is szeretsz...
  - Hozzám jössz?
  - De klassz a cipőd!
  - Jobban tennéd, ha nem mondanál ilyet.
  - Hagyd már abba a növést!
  - Van egy felesleges jegyem a meccsre.
  - Nem fogod elhinni, mi történt!
  - Szerinted nincs itt hideg?
  - Bocsánat a tegnapiért.
  - Hogy van?

b) Alkossatok csoportokat, majd hasonlítsátok össze a megoldásaitokat! Melyek voltak azok a megnyilatkozások, amelyeket többféleképpen értelmeztetek?

c) Javasoljatok elvárt és váratlan válaszokat a megnyilatkozásokra!

3

Tedd sorrendbe a megnyilatkozásokat az utasítás intenzitása szerint! Mi alapján döntöttél? Mely mondatok besorolása nem volt egyértelmű számodra?

1. Kérlek, gyere haza!
2. Könyörgöm, gyere haza!
3. Hazajönnél?
4. Hazajönni!
5. Lennél szíves hazajönni?
6. Ha nem esik nehezedre, gyere haza...
7. Gyere haza!
8. Hányszor mondjam, hogy gyere haza?
9. Nem gondolod, hogy ideje lenne hazajönni?
10. Mit szólnál ahhoz, ha most hazajönnél?

4

a) Olvasd el a következő párbeszédet, majd válaszolj a kérdésekre!

Andi: Hallottad, milyen szörnyűség történt velem?

Bori: Nem. És te hallottad, hogy ötöst kaptam kémiből?

- Mi a célja Andinak a kérdés feltevésével? Milyen választ vár?
- Miért nem felel meg a kapcsolódás elvének Bori válasza? Mi lehet Bori szándéka a nem megfelelő válasszal?

b) Folytasd a párbeszédet, amelyből kiderül a beszélők valódi szándéka!

5

Gyűjtsétek társalgást elkezdő és társalgást befejező mondatokat az alábbi beszédhelyzetekben!

- magánbeszélgetés
  - vezetékes telefonon
  - mobiltelefonon
- telefonos hivatalos ügyintézés
- chatelés
- közvetlen társalgás

6

Hogyan fogalmaznátok meg a mondanivalótokat a következő szituációkban? Mi a különbség a megfogalmazás módjában? Miért?

- Gratulálsz születésnapja alkalmából
  - a nagymamádnak,
  - a szomszéd néninek,
  - testvérednek.
- Bocsánatot szeretnél kérni, mert megbántottad
  - az egyik szülődet,
  - egy tanárodat,
  - egy osztálytársadat.
- Pénzt szeretnél kölcsönkérni buszjegyre
  - barátod anyukájától,
  - a barátodtól.
- Lemerült a mobiltelefonod. Fontos lenne hazatelefonálnod, és el akarod kérni a telefont
  - egy idegentől a buszon vagy a vonaton,
  - egy barátodtól.

7

a) Alkossatok párokat! Beszéljétek meg, milyen esz-
közökkel ábrázolja a festő az emberek egymás
közti viszonyát a képeken! Találjátok ki, vajon
milyen kommunikáció zajlik a szereplők között!

Edgar Degas: A Bellelli család portréja

Ferenczy József: Bontakozó szerelem

b) Alkossatok rövid párbeszédet a festmények alapján! Olvassátok fel a munkákat a többieknek, majd közösen fogalmazzátok meg, milyen beszédtek zajlanak bennük!

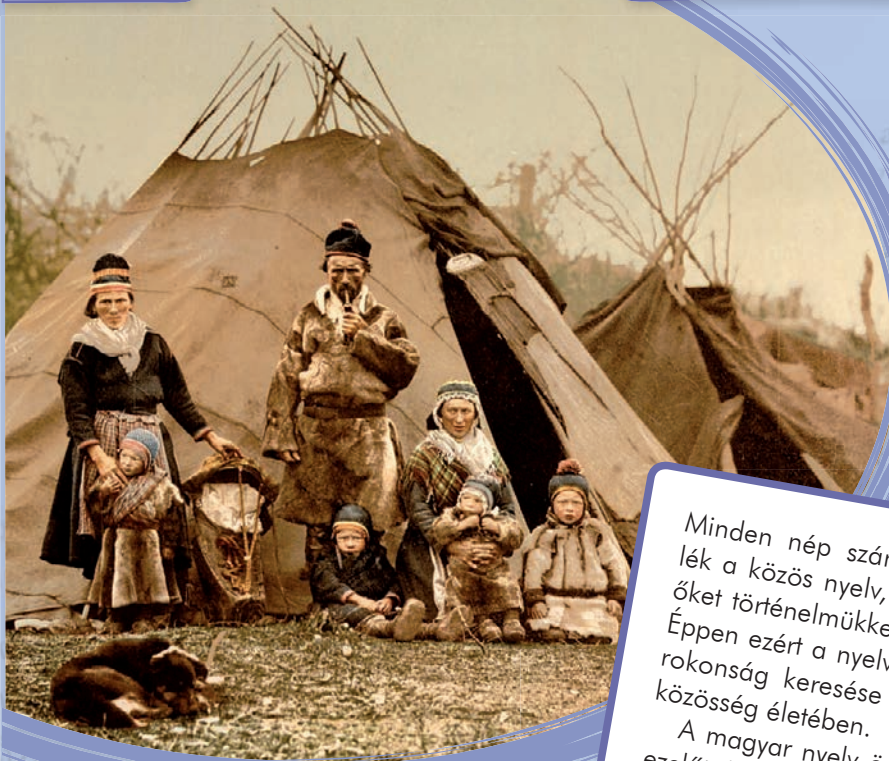
8

Gyűjts performatív igéket az általad tanult idegen nyelv(ek)ből!

9

Tanárodtól azt a feladatot kapod, hogy készíts kiselőadást az igényes egyéni és közösségi kommunikáció követelményeiről. Gyűjts ötleteket, miről beszélnél a témával kapcsolatosan! Igyekezz minél több szempontot figyelembe venni! Készíts vázlatot!

nyelvtörténet

Minden nép számára az egyik legfontosabb köte-
lék a közös nyelv, hiszen többek között ez köti össze
őket történelmükkel, kultúrájukkal, hagyományaikkal.
Éppen ezért a nyelv történetének kutatása és a nyelv-
rokonság keresése is kiemelkedő szerepet kap egy
közösség életében.

A magyar nyelv önálló élete körülbelül 3000 évvel
előtt kezdődött, amikor őseink elváltak legközelebbi
nyelvrokonaiktól. Az eltelt évezredek alatt nyelvünk
hatalmas változásokon ment keresztül, és e folyamat
mind a mai napig tart. A 18. század óta folyó kutatások
fokozatosan tárták és tárják fel anyanyelvünk eredetét,
szókészletének és nyelvi rendszerének változásait.

E fejezetben olvashattok többek között a finnugor
nyelvrokonságról és annak bizonyítékairól. Megismer-
hetitek az egyes nyelvtörténeti korszakok jellemző voná-
sait és legfontosabb nyelvméleinket. A fejezet végén
összefoglalást találhattok a stíluskorszakok és stílus-
irányzatok megjelenéséről a magyar irodalomban.

**Idézzétek fel történelmi ismereteitek alapján a ma-
gyarok életmódját a honfoglalás előtti időkből!**

A nyelvújítás

1

Csoportban dolgozzatok! Pókhálóábra segítségével idézzétek fel, mit tudtok a nyelvújítási mozgalomról!

2

Párban dolgozzatok! Bontsátok fel szóelemekre a következő nyelvújítás kori összetett és képzett szavakat!

helyettes
szellem
hasonmás

keringő
semleges
édeskés

rögtönöz
mássalhangzó
egyensúly

3

Melyik helyesírási alapelv érvényesül a következő szavak írásánál? Csoportosítsátok a szavakat!

valószínűleg,
azonban,
lélegzik,
ablak,

befolyás,
vasgyúró,
tollal,
rögtön,

bensőséges,
látszat,
kitűnő,
loccsan,

kulcscsomó,
kacsingat,
Széchenyi,
mond

A kiejtés elve

A szóelemzés
elve

A hagyomány
elve

Az egyszerűsítés
elve

A nyelvújítás

A nyelv fejlesztésének szükségességét már a humanisták és a protestáns bibliafordítók is felismerték. Az első tudatos nyelvújítók, Sylvester János, Károli Gáspár, Apáczai Cseré János és Faludi Ferenc több ma is használatos szót alkottak.

A felvilágosodás eszméinek hatására sok haladó gondolkodású értelmiségi felismerte, hogy a magyar művelődési és nyelvi elmaradottság felszámolása érdekében alkalmassá kell tenni az anyanyelvet tudományos és irodalmi szövegek alkotására, hiszen nem elég árnyalt ahhoz, hogy a latin vagy a német helyébe léphessen.

Bessenyei György, a testőríró, a művelődésről szóló elképzeléseit röpiratokban fejtette ki. Az 1778-ban megjelent *Magyarság* című röpiratában a középpontba a nyelv fejlesztésének szükségességét állította, és e munkában fogalmazta meg híressé vált gondolatait az anyanyelvről:

„Jegyzed meg e' nagy igasságot, hogy soha a földnek golyóbissán egy Nemzet sem tehetette addig magájévá a' böltességet, mélységet, valameddig a' tudományokat, a maga anya nyelvébe bé nem húzta. Minden Nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”. Az Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék című írásában egy tudományos akadémia létrehozását sürgette, melynek feladatáknak a tudomány széles körű terjesztését jelölte meg.

A nyelvújítás tudatos beavatkozás a nyelv életébe. A nyelvújító tevékenységgel egyrészt a szókincset, másrészt a nyelvi szerkezetet és stílust lehet gazdagítani, korszerűsíteni.

A képen a *Magyar Museum* című folyóirat részlete látható. Nézzetek utána, kik alapították a folyóiratot, és miért volt nagy jelentőségű kiadvány!

Az is világossá vált, hogy a nemzeti függetlenségi törekvések és a társadalmi haladás ügye szorosan összekapcsolódik a magyar nyelv és az irodalom ügyével.

A nyelvújítás, melynek célja a magyar nyelv fejlesztése volt, a magyar kultúra történetének egyik legfontosabb állomása lett.

Nyelvújításon a magyar művelődés történetében az **1790-től** (a magyar nyelv hivatalossá tételének első országgyűlési előterjesztésétől) **1819-ig**, Kazinczy Ferenc *Az ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című programiratáig tartó három évtizedet értjük. A nyelvújítás lezárásának azonban akár az **1843–44-es országgyűlést** is tarthatjuk, hiszen ekkor tették a magyar nyelvet az ország hivatalos nyelvévé. A nyelv standard változatának kidolgozása és rögzítése azonban valójában sokkal hosszabb ideig, körülbelül száz évig tartott.

A nyelvújító mozgalom a magyar nyelvű újságírás megindulásával kapott igazi nyilvánosságot. Egyre több nyomda létesült, és sorban jelentek meg röpiratok, hírlapok és folyóiratok (pl. *Magyar Museum*, *Tudományos Gyűjtemény*).

A felvilágosodás eszméinek hatása nem csak Magyarországon vezetett nyelvújítási mozgalomhoz. Közép-Európában a 19. században a horvát, a szlovén, a szlovák és a cseh nyelvben is megindult a nyelvújítás.

Középiskolai tankönyvek, tudományos kézikönyvek, matematikai, filozófiai, kémiai, orvosi szakszótárak készültek. Irodalmi szalonok, nyelvfejlesztő társaságok, önképzőkörök létesültek. A nyelv rokonságát és történetét kutató és a nyelv rendszerét leíró nyelvészeti munkák jelentek meg. **A magyar nyelv ügye fokozatosan közügyé vált.**

Elképzelések a nyelv fejlesztéséről

A nyelvfejlesztés módjáról többféle elképzelés is született. Országos méretű vita robbant ki a nyelv ügyét fontosnak tartó gondolkodók között arról, hogy **mi legyen az egységes köznyelv alapja**, valamint arról, hogyan tegyék alkalmasabbá a nyelvet az új kommunikációs igények kielégítésére például a tudományban, az államigazgatásban és a szépirodalomban.

- Voltak, akik úgy gondolták, hogy az egységes nyelvi standard alapjául **a művelt köznépv nyelvet** kell venni. Szerintük a nyelvet csak belülről, a hagyományok alapján lehet fejleszteni.
- Hasonlóképpen a **belülről történő fejlesztést** gondolták követendőnek azok, akik a régi magyar nyelvet javasolták alapul venni a nyelvi standard kialakításánál.
- **Kazinczy Ferenc** és hívei szerint a szépíróknak joguk van a szabad újításhoz, hiszen a szépirodalom nyelvében az ízlés és nem a nyelvszokás az uralkodó. Kazinczy elkülönítette a köznyelvet és a szépirodalmi nyelvet, és kortársain a **választékos, csiszolt, klasszicista stílust** kérte számon. Ő a nyelvfejlesztésben az antik, francia és főleg német minták követését tartotta ideálisnak.

A NYELVÚJÍTÁSI HARCOK

A nyelvújítás vitáit a kortársak szívesen nevezték háborúnak, bár a harc valójában a sajtóban, röpiratokban, tanulmányokban folyt.

Az első nagy „összecsapás” egy, a helyesírást érintő vita, a **jottista-ypszilonista háború** volt. A vita két nyelvész, Versegly Ferenc és Révai

Miklós között zajlott a helyesírási alapelvekről. Míg Verseghy Ferenc a szavak kiejtésének megfelelő helyesírás pártján volt (pl. *partya, bánnya*), addig Révai a szóelemzés szerinti írásmódot tartotta helyesnek (pl. *partja, bánja*). A vitában végül Révai Miklós győzött.

A másik csata az **ortológusoknak** nevezett, a nyelv hagyományaira építő, és az idegen mintákat elutasító nyelvészek, illetve a Kazinczy-párti, radikálisabb szóalkotási módszereket is használó nyelvújítók, a **neológusok** között folyt.

Az ortológusok és a neológusok vitája Kazinczy Ferenc néhány provokatív versével kezdődött 1811-ben, melyek a *Tövises és virágok* című epigrammagyűjteményben jelentek meg. Az ortológusok válasza a kihívásra egy, a neológusok túlzásba vitt nyelvi ötleteit kicsúfoló gúnyirat, az 1813-ban megjelent *Mondolat* lett. Két évvel később született meg a neológusok válasza, a *Fellelet a Mondolatra*, melyben Kölcsey Ferenc és Szemere Pál az ortológusok nehézkes, terjedős stílusát gúnyolták ki. A vitát, mely éveken keresztül zajlott, Kazinczy Ferenc tanulmánya zárta le 1819-ben. Az értekezésben Kazinczy levonja a következtetést, mely szerint „*jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s így egyességben és ellenkezésben van önmagával*”.

A nyelvújítás eredményei

A nyelvújítás azt a több évszázadig tartó folyamatot zárta le, amely a magyar nyelvi standard kialakulásához vezetett.

A Magyar Tudományos Akadémia elődje, az 1825-ben alapított **Magyar Tudós Társaság** a reformkorban a nyelvújítás eredményeinek rögzítésére **kiadta a helyesírási szabályzatot** (1832), majd 1846-ban **az első akadémiai leíró nyelvtant**. A nyelvújítás utolsó lépése egy **hatkötetes értelmező szótár** megjelentetése volt (Czuczor Gergely, Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* /1862–1874/).

A nyelvújítás felbecsülhetetlen értékű és **nélkülözhetetlen szó- és kifejezőkészlettel bővítette a nyelvet** többek között a művészetek, a politikai élet, a tudományok, a kereskedelem, az ipar és a mindennapi élet területén. Így megújult a stílus is, hogy alkalmazkodhasson a különböző nyelvhasználati terekhez és szövegtípusokhoz.

A nyelvújítás célja nemcsak a **szókincsbővítés**, hanem a **standard nyelvtani sajátosságainak rögzítése, a stílus megújítása, a választékos beszédmód terjesztése és a nyelvi tudatosság megteremtése is volt**.

A nyelvújítás leggyakoribb módszerei

A nyelvújítás a szókészlet bővítése terén hozta a leglátványosabb eredményeket. E célból sokféle módszert használtak.

NYELVJÁRÁSI SZAVAK KÖZKINCCSÉ TÉTELE

A nyelvjárási szavak felhasználásával került be a köznyelvbe például az *ajak, burgonya, csapat, lepke, pata, cirmos, gubó, meder, hullám, zamat, bucca, csökönyös, doboz, érdes, falánk, foszlány, lenge, lóca, sápad, szaval, rengeteg* szavunk. A tájnyelvi szavaknak gyakran megváltozott a jelentésük a köznyelvben, például a *páholy* szó eredetileg csúrt, a *rikkancs* csószta, a *bútor* batyut jelentett.

ELAVULT SZAVAK FELÚJÍTÁSA

A magyar nyelvből már eltűnt régi szavak felélevenítésének módszerével szintén sok szó került a köznyelvbe (pl. *aggastyán, áradat, szobor, tartalom, szerkezet, év, dísz, fegyelem, ajánlat, hon, lomb, őr, hős, jog, halk*). Előfordult, hogy egy régi szó új jelentést kapott, ilyen szavak például az *alak* (eredeti jelentése *baba*), a *börtön* (eredetileg *hóhér*), a *segéd* (eredetileg *segítség*) és a *másol* (eredetileg *változtat*). Régi magyar neveket is felújítottak (pl. *Béla, Géza, Árpád, Ákos*).

IDEGEN SZAVAK ÁTALAKÍTÁSA

Különleges módszer volt az idegen szavak átalakítása:

- **tükörfordítással:** pl. *álláspont* (Standpunkt [stándpunkt]), *belátás* (Einsicht [ájnzih]), *légyott* (rendezvous [randévu]), *kőolaj* (petroleum), *pin-cér* (Kellner), *anyag* (materia). Szókapcsolatokat is fordítottak, főként német mintára (pl. *ez alatt azt értjük, hogy; igazat ad; jól áll neki; hatalmában áll*).
- **a hangalak magyarosításával:** pl. *bálna* (latin balnea), *pillér* (francia pilier [pilié]), *rím* (francia rime [rím]).

SZÓKÉPZÉS

A szóképzés a nyelvújításban is igen gyakori szóalkotási mód volt.

- Ez történhetett gyakran használt, **termékeny képzővel**, vagy már nem használt, csak a szavakból kielemezhető **elavult képzők felújításával** (pl. *fogyaszt, társalog, mereng, rejtelem, élmény, kiadvány, alap, pótlék, folyékony, állam, billentyű, nyitány, hüllő, jellem, mérleg, kíváncsi, toldalék, hatvány*).
- Különleges ötlet volt a **szóvég-megelevenítés**, amikor képzőfunkcióval láttak el olyan szóvégeket, amelyek eredetileg nem is voltak képzők. Így vált képzővé például a *-c* (*élc, bohóc*), a *-dal/-de* (*cukrászda, uszoda*), a *-mal/-me* (*gyurma, kelme*).
- Előfordult, hogy olyan szóhoz vagy szófajhoz kapcsoltak képzőket, amely a nyelv szabályai szerint nem lenne toldalékolható (pl. névutóhoz: *fölöttes*, névmáshoz: *önző, azonos*).

ELVONÁS

Elvonással akkor keletkezik új szó, ha a nyelvérzék egy szó végén toldalékot érez akkor is, ha ott eredetileg nem is volt szótó + toldalék kapcsolat. Az elvonás során a **feltételezett szótó új szóként jelenik meg a nyelvben**. Így alkotott szavaink például: *emlék* (az *emlékeztető*ből), *űr* (az *üres*ből), *tan* (a *tanít*ből), *ima* (az *imádb*ből).

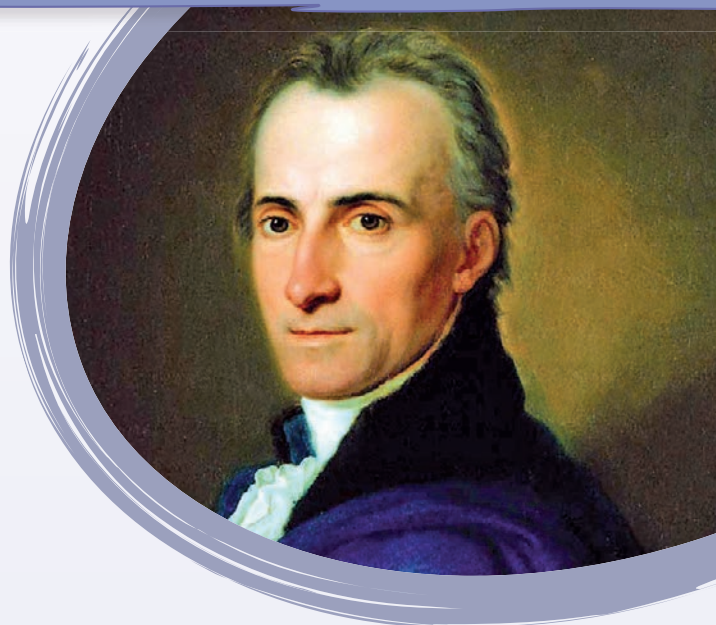
Az elvonás módszerét használó nyelvújítók általában tudatában voltak annak, hogy egy nem létező képzőt választanak le a szóról. (Az ilyen típusú elvonást ezért szócsonkításnak is nevezik a nyelvészek.) Így hozták létre például a *gyár* szót a *gyár*tól, amelyben a *-t* eredetileg a török jövevényszó része volt, illetve a *gép* szót a *gép*lyből, amelyben az *-ely* szóvég a német jövevényszó része.

Összetett szavak esetében is használták az elvonást: így jött létre például az *önhitt*, *öndicséret* szavakból az *ön* személyes névmás, amely Széchenyi Istvánnak köszönheti létét.

SZÓÖSSZETÉTEL ÉS SZÓÖSSZERÁNTÁS

A leggyakoribb nyelvújítás kori szóalkotási mód a szóösszetétel volt.

- **Szóösszetétellel** a nyelvújításban főleg alárendelő összetételek születtek (pl. *helyesírás, hőmérő, vérbő, falióra, gyümölcskosár, alvajáró,*

A képen Kazinczy Ferenc látható (Donát János festménye). Gyűjtsetek olyan személyneveket, amelyek a régi helyesírást tükrözik!

szellemdús, vízszintes). Két szó mellérendelészerű összeillesztésével is hoztak létre szavakat (pl. *egy + én, jel + mez*). Különleges megoldás volt a szócsonkításos összetétel: pl. *láthatár* (*látó + határ*), *gyógyszer* (*gyógyító + szer*).

- **A szóösszerántás** szintén kedvelt szóalkotási mód volt (pl. *cső + orr > csőr*, *könnyű + elméjű > könnyelmű*, *híg + anyag > higany*, *indító + ok > indok*).

Az új szavak megalkotása után a nyelvközösségben eldőlt, hogy az új szó meghonosodik-e a nyelvben, vagy eltűnik. Ebben elsősorban az játszott szerepet, hogy szükség volt-e az új szóra, és hogy nem találták-e túl nehézkesnek a beszélők. Olyan is előfordult, hogy egy fogalom megnevezésére több szó is született, és végül a nyelvhasználók választottak a „versengő” szavak közül: például a győztes *tegez* mellett felmerült ötletként még a *teeget*, *teegez*, *teez*, *teget*, *téget* és *téz* szó.

Az akadémiai helyesírás kialakulása

A honfoglalás után a latin ábécét vettük át. A latin nyelv betűkészlete azonban néhány magyar fonémát nem jelölt (pl. az *ö, ü, ty, gy* hangokat), ezért erre megoldást kellett találni. A kódexek és a királyi hivatalok (az ún. kancelláriák) más-más hangjelölési rendszert használtak. Így egy betűjel többféle hangot is jelölhetett, például az *s* betű jelölhette a *sz* hangot, a *s* hangot és a *zs*

hangot is. A megoldás keresésének két fő iránya volt:

- a **betűkapcsolatok használata** (pl. a *c* hang jelölésére a *c* és *z* betű mellett a *cz*, *zc* és *sc* betűkombinációk, az *ö* jelölésére az *ew*) a hosszú magánhangzók jelölésére az *aa*, *ee*);
- illetve a **mellékjelek használata** (pl. a *s* hang jelölésére a *ś*, az *ö* hang jelölésére az ún. farkas *o* betű, melynek jelölése: *o*).

Az egységesülést a 16. században a könyvnyomtatás is erősítette.

Az első, 1832-ben megjelent helyesírási szabályzatunk a szóelemzés elvét vette alapul. Erre utal a címe is: **A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai**. Ezeket a szabályokat a 20. századig még elég szabadon kezelték az emberek. A következő akadémiai szabályzat 1903-ban jelent meg. Ekkor terjedt el a *cz* helyett a *c*, a *ds* helyett a *dzs* betűjel használata. **Az 1954-es kiadás kötelezően írta elő a kiadványokban a szabályzat betartását**. A ma érvényes szabályzat először 1984-ben jelent meg.

gyakorló feladatok

1

a) Párban dolgozzatok! Állapítsátok meg, milyen módszerrel születtek a következő szavak!

Ma is használatos szavak:

olvasmány, társadalom, szerkezet, külföld, észlel, cikk, mondat, naptár, kedvenc, szorgalom, gyönyör, felvonás, korszellem, részvét, évszak, enyhe, féltékeny, szerény, magány, dereng, növény, kártékony, alap, értelem, fém, kórház, szörny, vélemény, burgonya

A nyelvben meg nem honosodott szavak:

alk ('alkotóelem'); möglet ('háttér'), monyorú ('ovális'), szarvorrú ('orrszarvú'), szemcső ('látcső'), ébrény ('ébredő lény'), búszomor ('szomorúság'), hibabak ('bűnbak'), lükkögés ('tétovázás'), színmártákság ('festőművészet'), kirányú ('centrifugális') alagya ('elégia')

b) Válasszatok ki néhányat a nyelvben meg nem honosodott szavak közül! Találjatok ki magyarázatot arra, vajon miért nem fogadta be őket a nyelvközösség!

2

a) Egy szó magyarítására sokszor több javaslat született. Az alábbiakban olyan változatokat olvashattok, amelyek „elbuktak”, és helyettük ma egy másik szót használunk. Mi lehet ez a ma is használatos szó?

- pénzcsumók, bankúr, pénzkereskedő, pénzkupec
- hosszas négysegelet, egyközű négyyszög, közarány, lapegyközény
- a törtszám felsője, felső, részlet, hányító
- a törtszám alsója, alsó, nemező
- gőzzsekér, mozgony, gőzműköny

b) **Versenyezzetek!** Kinek sikerül kitalálnia, hogy vajon mit jelölhet az alábbi szósorozat?

zúzoros, enyheges, olvanos, nyilonos, zöldönös, termenes, halászonos, hévenes, gyümölcsönös, mustonos, gémberes, fagyláros

3

a) Mit jelenthetnek az alábbi nyelvújítás kori szavak? Válasszatok a megadott lehetőségek közül!

popont	mérföldkő	kettőspont	nyereg
bajzó	tőr	vívó	bajt okozó
álltság	butaság	állattan	állag
égész	tűzoltó	költő	csillagász
humorodott	vidám	homályos	vizenyős
hosszáta	életút	vonat	irányelv
hajlag	éghajlat	hajlam	frizura
látodalom	vásár	színház	délibáb
kerülék	kerítés	fiatal erdő	ellipszis
tanaknok	tanító	miniszter	tanácsadó

b) Ellenőrizték megoldásaitokat egy szakkönyv vagy az internet segítségével!

4

a) Csoportban dolgozzatok! Vizsgáljátok meg a mai nyelvújítók ötleteit! Válasszátok ki közülük azokat, amelyek elterjedésének örülnétek, és azokat, amelyek nem tetszenek! Választásotokat minden esetben indokoljátok!

- snowboard: hódeszka, csúszdeszka, egytalpi, guggolósdi
- traffipax: sebességrendőr
- pizza: lepénytorta
- hot-dog: vifli (virslis + kifli)
- relaxa: görredőny
- notebook: noteszgép
- depresszió: nyomaskór, búkór, mélakór
- SMS: üzi, rövid, susmus
- Facebook: arcképtár, arckönyv, kéklap
- lájkol: teccint, kedvel, tetszjelez
- virtuális: álvalós, képzeletbeli, csalódi
- hacker: bittörő, kódtörő, hálókálóz

b) Hozzatok példákat a mai nyelvújítók szavaiból a különböző szóalkotási módokra!

c) Gyűjtsetek ötleteket az alábbi szavak magyarítására!
jet-ski, brainstorming, szkennel, pendrive, frusztráció

5

Csoportban dolgozzatok! Képzétek el azt a helyzetet, hogy a Magyar Tudományos Akadémia új helyesírási szabályzatot és szótárt készül kiadni, és felkéri a diákokat, hogy tegyenek javaslatokat egyes változtatásokra! Gondoljátok végig, milyen területeken változtatnátok! Vitassátok meg döntésetek következményeit is!

6

a) A nyelvújítás egyik feladatának a magyar tudományos nyelv fejlesztését és ennek érdekében a magyar nyelvű szakszavak létrehozását tartotta. Párosítsd a kémiai elemek nyelvújítás kori nevét a vegyjelekkel!

éleny	Cu
légeny	Al
szikeny	Co
timany	K
hamany	O
mészeny	Hg
rézany	Ca
kékleny	N
arany	Au
higany	Na

b) Mít gondolsz, miért maradtak meg többségében az idegen eredetű elnevezések?

7 Írd át az alábbi szöveget a mai akadémiai helyesírás és nyelvi standard szerint!

„Annyának húsz szép annyányi libáji valának
Egy vén Gúnárral, 's egy pár öregetske tojóval,
Jókor költek azok, maga bajmolt véllek az Özvegy,
Hogyha szerentsésen, úgymond, feltudja nevelni,
Majd egy kis télére valót árúlna belőlök.
E' Lúdakra fené fogait Matyi, kéri az Annyát,
Bízná rá azokat, hogy hadd próbálna szerentsét;
A' Vásárra bemenne velek; jó móddal eladná;
'S így kapadozva talám kupetz is kerekedne belőlle,
Melly úton sok Rátz úr lett abban az időben.”

(Fazekas Mihály: Lúdas Matyi)

8

Alkossatok csoportokat, majd válasszatok egyet-egyet a következő, a nyelvújításban tevékenyen részt vevő tudósok és művészek közül! Mutassátok be a munkásságát egy kiselőadásban! Az előadást színesíthetitek a témához kapcsolódó érdekességekkel, képekkel, zeneművekkel!

- Mészöly Gedeon
- Révai Miklós
- Verseghy Ferenc
- Kazinczy Ferenc

- Szemere Pál
- Kölcsey Ferenc
- Czuczor Gergely
- Fogarasi János

Tartalomjegyzék

Nyelv és gondolkodás

A nyelv és a beszéd. A nyelv mint változó rendszer	8
Nyelv és gondolkodás, nyelv és megismerés viszonya	16
A beszéd mint cselekvés	23
A nyelvcsaládok és a nyelvtípusok	29
Összefoglalás	38

Nyelv és társadalom

Nyelvünk helyzete a határon túl. Nemzetiségi nyelvhasználat Magyarországon	40
Nyelvpolitika, nyelvi tervezés, nyelvművelés	46
Összefoglalás	52

Nyelvtörténet

A magyar nyelv rokonsága. A nyelvrokonság bizonyítékai	54
A magyar nyelvtörténet korszakai	65
A kéziratos és a nyomtatott nyelvemlékek	72
A hangtani rendszer változásai (Emelt szint)	82
A nyelvtani rendszer változásai (Emelt szint)	84
A szókészlet változásai a magyar nyelv történetében	87
Jelentésváltozások (Emelt szint)	96
A nyelvújítás	98
Az információs társadalom hatása a nyelvhasználatra	105
Korstílusok és stílusirányzatok Magyarországon I. (Emelt szint)	112
Korstílusok és stílusirányzatok Magyarországon II. (Emelt szint)	123
Összefoglalás	134

Felkészülés az érettségire

A nyelvi szintek grammatikája	136
A kommunikáció	145
Jelek, jelrendszerek	146
A továbbtanulásban és a munka világában használt szövegtípusok	148
Értekezés és esszé írása	151
Szövegértési feladatsor az érettségire	152

Függelék

Új szakszavak jegyzéke	158
Forrásjegyzék	159
Képjegyzék	159